

ולטר בנימין

אדיפוס או המיתוס התבוני

על הניסוי הבימתי "המלט בפּראַק" שמענו זמן קצר אחרי המלחמה. אז התפלמסו הרבה על הניסוי הזה; כאן אולי יספיק להציג את הטענה הפרדוקסאלית לפיה המחזה מודרני מכדי לחדשו. היו ללא ספק תקופות שבהן אפשר היה לבצע משימה דומה, בלי לחתור באמצעותה לתכליות מודעות. ידוע שבמיסטריות של ימי הביניים¹, בדומה לציורים מאותה עת, מופיעות הדמויות בלבוש התקופה. אולם היום אין ספק כי כדי שדבר מעין זה ייחשב ליותר מבריחה סנוכית, עליו להיות פועל יוצא של שיקול אמנותי מדוקדק. למעשה, בשנים האחרונות אפשר לראות כיצד אמנים חשובים - או לפחות חושבים - מבצעים "מודרניזציות" מעין אלה בספרות, במוסיקה ובציור. המגמה שיוצגה בציוריו של פיקסו בסביבות 1927, אצל סטראווינסקי ב"אדיפוס המלך", ואצל קוקטו ב"אורפיאוס" - כונתה בשם "ניאו־קלאסיציזם". אלא שהשם הזה אינו מוצב כאן במטרה לצרף את ז'יד למגמה זו (והוא היה מערער על כך, בצדק), אלא כדי לציין שכמה אמנים שונים מאוד, כולם־כאחד בחרו לפשוט את הבגדים המסורתיים מהדמויות היווניות, או אם נרצה להסוותם באמצעות תלבושת בת זמננו. כך הם קודם כל הבטיחו לעצמם, לצורך ניסוייהם, את יתרון השגתם של הנושאים המוכרים ואף־על־פי־כן מרוחקים מתחום החומרים האקטואליים, כיוון שבכל המקרים הללו מדובר בניסויים ממין קונסטרוקטיביסטי מובהק, ובמידה מסוימת ביצירות־סדנה. שנית, למחשבה הקונסטרוקטיביסטית אכן אין עיסוק חשוב יותר מאשר התחרות בקאנון היצירות היווניות אשר במשך מאות שנים נחשבו ליצירות אורגניות. ושלישית, היתה פה גם כוונה נסתרת או גלויה להעמיד בניסיון אמיתי, של פילוסופיית ההיסטוריה, את נצחיותה של היוונוּת -

1 [מחזה המסתורין, או המיסטריה, היה אחד מסוגי הדרמות האופייניות לאירופה של ימי הביניים, לצד מחזות המוסר ומחזות הנסים. סוגה זו התבססה בדרך כלל על סיפורי המקרא, כמו 'הבריאה', 'רצח קין' ועוד. הערת המתרגמת]

כלומר את האקטואליות שלה המוכיחה עצמה כל פעם מחדש. ואולם, השיקול השלישי נקשר ללב יצירתו האחרונה של אנדרה ז'יד. על-כל-פנים, עוד מעט יתגלה לצופה טיב עולמו של אדיפוס, דרך הנאום על יום הראשון, על הדחקה, על לותרנינגים, דקאדנס וכוהנות-וסטה. הסופר מקשה על קוראיו להיצמד לפרטי המקום והמצב; הוא גוזל מהם אפילו את האשליה, כאשר כבר במלים הראשונות הוא קורא לבמה בשמה. בקיצור, מי שרוצה ללכת בעקבותיו נאלץ להניח לעצמו "להיסחף", לקחת את עומק הזרמים וראשי הגלים של ים הסאגות, הסוער כבר אלפיים שנה, להניח לעצמו להינשא על גבם וליפול. רק כך יתחיל להרגיש מה יכולה היוונות זו להיות בשבילו, ומה הוא בשבילה. ובכן, מה? את התשובה אפשר למצוא אצל אדיפוס עצמו, ומכל התמורות העמוקות והמשעשעות שהסאגה הזו מקבלת אצל ז'יד, תמורה זו היא המוזרה ביותר. "אבל אני תופס, אני לכדי תפסתי, שהסיסמה היחידה שבכוחה להגן על מישהו מפני מלעות הספינקס, היא המלה אדם. ברור שצריך מידה כלשהי של אומץ-לב כדי לבטא מלה זו, אבל אצלי היא היתה מוכנה עוד לפני ששמעתי את החידה, ובכך טמונה עוצמתי, שלא רציתי לשמוע שום תשובה אחרת, ולא משנה מה השאלה".

אדיפוס ידע מראש מכוחה של איזו מלה מוכרחה להישבר עוצמת הספינקס; בדומה גם ז'יד הכיר מראש את המלה המפחיתה את האימה שבטרגדיה הסופוקלית. יותר משתיים-עשרה שנים חלפו מאז הופיעו ה"מחשבות אודות המיתולוגיה היוונית" שלו, שם כתב: "איך יכלו אנשים להאמין בדבר כזה? קורא וולטיר. ובכל-זאת: ראשית, אל התבונה ואל התבונה בלבד כל מיתוס מתכוון, ושום מיתוס לא הובן אם לא קיבלה אותו לפני כן התבונה. הסאגה היוונית בבסיסה היא תבונית, ודווקא מן הטעם הזה מותר לומר, בלי להיחשב לנוצרי רע, שהיא קלה יותר להבנה מתורתו של פאולוס". כעת נבין נכוחה: בשום מקום אין הסופר טוען שהשכל הוא שטווה את הסאגה היוונית, וגם לא שבשכל בלבד טמונה המשמעות היוונית של המיתוס. יש חשיבות גדולה בהרבה למרחק מן המשמעות הישנה, אותו השיגה משמעות ימינו, ולאופן שבו הופך אותו מרחק מן הפירוש הישן לקירבה חדשה אל הסאגה עצמה, קירבה שמתוכה מציע המובן החדש את עצמו פעם אחר פעם, באופן שאינו מתמצה במוצא החדש. לכן דומה הסאגה של היוונים לכד של פילמון, אשר "שום צימאון לא מרוקנו כל עוד שותים בחברתו של יופיטר". גם יופיטר הוא הרגע הנכון, ועל-כן יכול היום הניאויקלסיציזם לגלות בסאגה את מה שטרם מצאו בה: קונסטרוקציה, לוגיקה, תבונה.

וכאן נעצור כדי לאפשר לטעון נגדנו: הרי את מקום ההסבר תפסה טענה

פרדוקסאלית מסחררת ממש. כאן, היכן שעמד ארמונו של אדיפוס, הבית שכמוהו לא היה, שטוף לילה וחלחלה, גילוי-עריות, רצח-אב, גזירת-גורל, אשמה, האם במקום הזה יתנוסס המקדש של אלת התבונה? כיצד זה ייתכן? מה השתנה באדיפוס במהלך עשרים-ושלוש המאות מאז העמידו סופוקלס לראשונה על במת היוונים, ועד היום שבו שב ז'יד והעלה אותו על בימת צרפת? מעט. מה מחולל את המועט? הרבה. אדיפוס זכה בשפה. כי אדיפוס הסופוקלי היה אילם, כמעט אילם. ככלב גישוש הצועד על עקבותיו שלו עצמו, המתעלל בעצמו וזועק, לא יכול היה למצוא בדיבוריו מקום למחשבה, לשיקול דעת. אמנם לא ידע שובעה, מלחזור ולהביע בכל פעם מחדש את המחריד:

הו חתונה, חתונה!
את שתלת אותי. ומשום ששתלת אותי,
הפצת אותו זרע,
והולדת אבות, אחים, ילדים,
קרובי-דם, ובתולות, נשים, אמהות,
וכל המשוקץ ביותר המתהווה בין האנשים!

אלא שדווקא הדיבור הזה הוא שגרם לפנימיותו להשתתק, בניסיון להידמות כליל ללילה:

אבל אילו היה למעין,
הומה באזני, מנעול, לא הייתי עומד בזה,
הייתי נועל את גופי המעונה,
עד אהיה עיוור וחירש.

וכיצד לא ייאלם, כיצד תתיר המחשבה את התסבוכת המערפלת לגמרי, את ההכרה של המביא לחורבנו: מעשה הפשע, דבר אפולו, או הקללה שהוא עצמו הטיל על רוצח לאיוס? מלבד זאת אין האילמות מאפיינת רק את אדיפוס, אלא את גיבורי הטרגדיה היוונית בכלל, והחוקרים החדשים אכן עומדים עליה שוב ושוב. "לגיבור הטרגי יש רק שפה אחת ההולמת אותו בשלמות, והיא השתיקה". או מחבר אחר: "דיבורם של הגיבורים הטרגיים הוא במידה מסוימת שטחי יותר מפעולתם" או שלישי: בטרגדיה מגיע האדם הפגאני למסקנה, כי הוא טוב מן האלים שלו, אך הכרה זו נוטלת את דיבורו, הוא מתעמעם. הוא מנסה לאסוף כוחות בסתר בלי להיחשף... העניין אינו בכך ש'סדר העולם המוסרי' ייכון-מחדש, אלא ברצונו של האדם המוסרי, שעודו אילם, עודו בלתי בוגר דיו - כך נתפש הגיבור - לזקוף את קומתו בתוך רעידת העולם המתייסר. כל השגב

שבטרגדיה טמון בפרודקסאליות שבהולדת הגאון מאלם מוסרי, מילדותיות מוסרית.

מכאן, רק עתה, לראשונה, ניתן לתפוס את האומץ הנדרש לצורך הניסיון להקנות שפה לגיבור הטרגדיה. רק עתה מתברר מה אומרות המלים הנהדרות שכתב המשורר על "הגורל", הרבה לפני שמימש אותן ב"אדיפוס": "במלה מגעילה זו מייחסים למקרה הרבה יותר ממה שראוי לו; בכל מקום בו מוותרים על הסבר, היא עושה שמות. אבל הנה כעת אני טוען, שככל שדוחקים את הגורל, כך הסאגה נעשית מאלפת יותר." בסופה של המערכה השנייה בדרמה הסופוקלית (הכוללת חמש מערכות) מסתיים תפקידו של הנביא תרסיאס. אדיפוס נזקק לאלפיים שנה כדי להתייצב מולו בעימות מילולי גדול, במחזהו של ז'יד, בו הוא מבטא את מה שסופוקלס אפילו לא העז להעלות במחשבתו: את הפשע הזה העמיס עלי האל. הוא שם אותו על דרכי. עוד בטרם נולדתי נטמנה לי המלכודת לתוכה אמעד, משום שהאורקל שלך שיקר, או שלא יכולתי להציל את עצמי. לא יכולתי להימלט.

הודות לעליונות לא מלאכותית זאת של הגיבור, אצל ז'יד משתכן כעת, במקום החלחלה הישנה, או ליתר דיוק בתחום-שלטונה, המחזה הסטירי, הבוקע באמצעות מילותיו של קריאון, ומדי פעם גם באמצעות דבריה של המקהלה, אך אף פעם לא בצורה שקולה יותר מאשר בדברי האזהרה של אדיפוס לילדים, שלשיחתם הוא מאזין. שום בן-בית ב"רוטונד" לא היה יכול להתייחס לשאלה באופן משוחרר יותר. נדמה כאילו בתנאים המסובכים של ביתו הונחו לפניו כל הצרות הביתיות הזעיר-בורגניות (מועצמות באורח מפלצתי). הוא פונה להן עורף כדי ללכת בעקבות קודמיו אשר זכו בעצמאות: האח הצעיר מ"הבן האובד" וההלך מ"פרי האדמה". אדיפוס הוא אחיהם הבכור של המסתלקים הגדולים אשר קיבלו סימן מזה אשר כתב: "תמיד צריך לצאת, לא משנה מאיפה."

מגרמנית לאה מור